

Islamic Maaref University

Scientific Journal
**The History of Islamic Culture
And Civilization**

Vol. 16, Autumn 2025, No. 60

**Characteristics of Imamate in the Narrations of Ismail Ibn
Mehran His Encounter with Challenges and Ideological Disputes**

Zeinab Omidian¹

1. Assistant Professor, Department of Shia History, Faculty of Theology,
Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran.
z.omidiyan@hsu.ac.ir

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article Received: 2024/07/10 Accepted: 2025/02/18	Imamatate and its related issues in the first centuries of the Hijri era have been one of the most important discussions and concerns of Shiite scholars. Therefore, the present article aims to Using a descriptive-analytical method, explore the hadiths of Ismail ibn Mehran (224 AH) about the doctrine of Imamate and answer the question of what connection and link exists between the components of Ibn Mehran's Imamate and the cultural-ideological conditions of his time. He was a companion of Imam Reza (AS) and Imam Jawad (AS) and one of the scientific pillars of the Imamiyyah in his time. By analyzing the hadiths of the Imamate of this Shiite scholar, I can understand his role in transmitting the pure reading of the Imams (AS) of the teachings of the Imamate and criticizing the current trends of his time. The findings of this study show that Ibn Mehran reflected on his Imamate hadiths in confronting the three trends of the elective caliphate, the superiority of the caliphs, and the Mahdism trend, which sought to disseminate and promote incorrect notions about the Imamate in the cultural-intellectual context of the society of that time In fact, Ismail ibn Mehran, in contrast to the aforementioned trends, has proven the legitimacy of the Imamate of the Twelve Imams by emphasizing the components of the Imam's text, the virtues of Imam Ali (a.s.), the Imam's miracles and miracles, the divine proof of the Imams, the necessity of obeying the Imams, and the occultation of the Twelfth Imam.
Keywords	Ismail ibn Mehran, Imamate and Caliphate, the superiority of the Commander of the Faithful (a.s.), Imamate text, Mahdism.
Cite this article:	Omidian, Zeinab (2025). Characteristics of Imamate in the Narrations of Ismail Ibn Mehran His Encounter with Challenges and Ideological Disputes. <i>The History of Islamic Culture And Civilization</i> . 16 (3). 117-140. DOI: 10.22034/16.60.117
DOI:	https://doi.org/10.22034/16.60.117
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

معايير و مشخصات الامامة في روايات اسماعيل بن مهران؛ مواجهته للتحديات والنزاعات العقائدية

زينب اميديان^١

١. استاذ مساعد تاريخ التشيع، كلية اللاهوت، جامعة الحكيم السبزواري، سبزواري، ايران.

z.omidiyan@hsu.ac.ir

معلومات المادة	ملخص البحث
نوع المقال: بحث	كانت الامامة و القضايا المتعلقة بها في القرون الهجرية الاولى، احدي أهم القضايا البحثية و هو اجس العلماء الشيعة. من هذا المنطلق، المدونة الحاضرة. بصدد البحث بشأن تعاليم الامامة بالاستفادة من اسلوب وصفي - تحليلي، في احاديث اسماعيل بن مهران (كان حيا في ٢٢٤ق) و الاجابة علي هذا السؤال الذي يقول ما هو الربط و الصلة بين عناصر امامة ابن مهران مع الظروف الثقافية - العقائدية في زمانه؟ كان هو من اصحاب الامام الرضا <small>عليه السلام</small> و الامام الجواد <small>عليه السلام</small> و من اركان الامامية العلمية في عصره. من خلال تحليل احاديث الامامة لهذا العالم الشيعي، يمكن التعرف علي دوره في نقل القراءة المصفاة للائمة <small>عليهم السلام</small> لتعاليم الامامة و نقد القضايا الشائعة في زمانه. حصيلة هذا البحث تشير الي ان ابن مهران عكس احاديث امامته في مواجهة ثلاث قضايا هي الخلافة المنتخبة، أفضلية الخلفاء و موضوع المهدوية حيث أن هذه القضايا بصدد نشر و اشاعة المعتقدات الخاطئة حول الامامة في النسيج الثقافي - الفكري لمجتمع تلك الفترة. في الحقيقة، قام اسماعيل بن مهران، في مواجهة القضايا المذكورة باثبات احقيه امامة الأئمة الاثني عشر بالتاكيد علي عناصر نص الامام، فضائل الامام علي <small>عليه السلام</small> ، المعجزات و كرامات الامام، كون الائمة حجج الله، لزوم الامثال و اطاعة الائمة و غيبة الامام الثاني عشر <small>عليه السلام</small> .
تاريخ الاستلام: ١٤٤٥/١٢/٠٤	
تاريخ القبول: ١٤٤٦/٠٨/٢٠	
الألفاظ المفتاحية	اسماعيل بن مهران، الامامة و الخلافة، أفضلية امير المؤمنين <small>عليه السلام</small> ، نص الامامة، المهدوية.
الاقتباس:	اميديان، زينب (١٤٤٧). معايير و مشخصات الامامة في روايات اسماعيل بن مهران؛ مواجهته للتحديات والنزاعات العقائدية. مجلة تاريخ الثقافة والحضارة الإسلامية. ١٦ (٣). ١٤٠ - ١١٧. DOI: 10.22034/16.60.117
رمز DOI:	https://doi.org/10.22034/16.60.117
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، ايران.

شاخصه‌های امامت در روایات اسماعیل بن مهران؛ مواجهه وی با چالش‌ها و منازعات عقیدتی

زینب امیدیان^۱

۱. استادیار گروه تاریخ تشیع، دانشکده الهیات، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران.

z.omidiyan@hsu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (۱۴۰ - ۱۱۷)	امامت و مسائل مربوط به آن در قرون نخستین هجری، یکی از مهم‌ترین بحث‌ها و دغدغه‌های عالمان شیعی بوده است. از این‌رو، نوشتار حاضر در صدد است با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی، احادیث اسماعیل بن مهران (زنده در ۲۲۴ ق) درباره آموزه امامت را مورد کنکاش قرار دهد و به این پرسش پاسخ دهد که چه ارتباط و پیوندی میان مؤلفه‌های امامت ابن‌مهران با شرایط فرهنگی - عقیدتی زمانه وی وجود دارد؟ وی از اصحاب امام رضا <small>علیه السلام</small> و امام جواد <small>علیه السلام</small> و از ارکان علمی امامیه در دوره خویش بوده است. با تحلیل احادیث امامت این عالم شیعی، می‌توان به نقش وی در انتقال خوانش ناب ائمه <small>علیهم السلام</small> از آموزه امامت و نقد جریان‌های رایج زمانه‌اش پی برد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که ابن‌مهران، احادیث امامت خود را در رویارویی با سه جریان خلافت انتخابی، افضلیت خلفا و جریان مهدویت بازتاب داده است که این جریان‌ها در صدد نشر و ترویج پنداره‌های ناصوابی درباره امامت در بافت فرهنگی - فکری جامعه آن دوران بوده‌اند. در واقع، اسماعیل بن مهران، در تقابل با جریان‌های مذکور به اثبات حقانیت امامت دوازده امام با تأکید بر مؤلفه‌های نص امام، فضائل امام علی <small>علیه السلام</small> ، معجزات و کرامات امام، حجت الهی بودن ائمه، لزوم اطاعت از ائمه و غیبت امام دوازدهم <small>علیه السلام</small> پرداخته است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۲۰	اسماعیل بن مهران، امامت و خلافت، افضلیت امیرالمؤمنین <small>علیه السلام</small> ، نص امامت، مهدویت.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۳۰	امیدیان، زینب (۱۴۰۴). شاخصه‌های امامت در روایات اسماعیل بن مهران؛ مواجهه وی با چالش‌ها و منازعات عقیدتی. <i>تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی</i> . ۱۶ (۳). ۱۴۰ - ۱۱۷. DOI: 10.22034/16.60.117
واژگان کلیدی	کد DOI: https://doi.org/10.22034/16.60.117
استناد:	ناشر: دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

مقدمه

مهم‌ترین اختلافی که پس از رحلت حضرت رسول ﷺ در جامعه اسلامی رخ داد و تا امروز ادامه دارد مسئله امامت و جانشینی پیامبر ﷺ است که به وجه تمایز شیعه از سنی بدل شده است. اهمیت این موضوع در باور و اعتقاد شیعیان امامیه به حدی است که این مذهب با عنوان «مذهب امامیه» شناخته می‌شود. گزارش‌های موجود درباره میراث کلامی فریقین نشان می‌دهد که سده دوم و سوم هجری یکی از ادوار شاخص در رویارویی اندیشه‌های کلامی درباره امامت میان فرق و مذاهب اسلامی است. به دلیل همین اهمیت، اندیشمندان و نخبگان مسلمان دیدگاه‌هایی درباره امامت بیان کرده‌اند که سبب پدید آمدن میراث عظیمی در جهان اسلام شده است. در این میان، دیدگاه اسماعیل بن مهران، از اصحاب امام رضا علیه السلام و امام جواد علیه السلام، درباره آموزه امامت، به عنوان نماینده‌ای برجسته از اندیشمندان شیعی، قابل توجه است. این محدث کوفی، با استفاده از احادیث ائمه، اطلاعات فراوانی درباره آموزه امامت به دست می‌دهد که این احادیث در متون متأخر تداوم یافته است.

این مقاله قصد دارد رویکرد اسماعیل بن مهران به آموزه امامت را به عنوان یکی از مهم‌ترین موضوعات مطرح آن عصر تحلیل کند. دوران حیات ابن مهران هم‌زمان با شرایط سخت و پیچیده اجتماعی بود: در این دوره، از یک‌سو نظارت‌های شدید و محدودیت‌های زیاد از سمت دستگاه خلافت عباسی درباره ائمه علیهم السلام و شیعیان اعمال می‌شد و از سوی دیگر اختلافات درون شیعی و نیز برون‌فرقه‌ای متعددی در جامعه وجود داشت. با توجه به جایگاه شاخص اسماعیل بن مهران و فضای فکری و عقیدتی هم‌عصر وی، که جریان‌های متعارض در موضوع امامت در جامعه فعالیت داشتند، دستیابی به مؤلفه‌های احادیث وی درباره امامت و خوانش رویکرد وی در انعکاس احادیث ائمه علیهم السلام حائز اهمیت فراوانی است. از این رو، در این پژوهش بر آنیم که ضمن واکاوی چگونگی واکنش ابن مهران در دفاع از آموزه‌های اصیل مکتب پیشوایان معصوم علیهم السلام در زمینه امامت، نحوه تقابل و رویارویی او با جریان‌های برساخته و انحرافی در دوره حیاتش را تحلیل کنیم و به این پرسش‌ها پاسخ دهیم که اسماعیل بن مهران در مواجهه با کدام شرایط فرهنگی و عقیدتی معاصرش، این احادیث را نقل کرده است و چه نوع ارتباط معناداری میان این احادیث امامت با فضای تاریخی زمانه وی وجود دارد. موضوعی که بر اهمیت نگارش درباره این راوی کوفی می‌افزاید این است که شناخت زاویه دید وی درباره امامت به فهم ابعاد گسترده‌تری از اعتقادات و باورهای نخبگان شیعی و نیز فضای تاریخی قرن دوم و سوم یاری می‌رساند.

اهمیت اسماعیل بن مهران تا بدانجاست که هیچ محققى در حوزه علوم و معارف شیعی نمی‌تواند وی را نادیده بگیرد. به‌رغم این اهمیت، تاکنون تنها دو پژوهش درباره وی صورت گرفته است که رویکرد

توصیفی و شرح‌حال‌نویسی دارند و معرف جایگاه علمی وی نیستند. یکی از آنها مقاله «گونه‌شناسی روایات فقهی اسماعیل بن مهران بن محمد بن ابی‌نصر در ابواب طهارات، صلات، صوم و دیات»^۱ است. نویسنده در این مقاله تنها به بخشی از روایات فقهی وی در ابواب مذکور در کتب اربعه پرداخته است. همچنین، در مدخل «اسماعیل بن مهران»^۲ در *دانشنامه امام رضا* به زندگی و جایگاه رجالی اسماعیل پرداخته شده است. می‌توان گفت تاکنون هیچ پژوهشی راجع به تحلیل روایات اسماعیل بن مهران درباره آموزه امامت صورت نگرفته است. از این رو، برای نخستین بار در این پژوهش با رویکرد تحلیلی، احادیث امامت این راوی کوفی کنکاش می‌شود. در نتیجه، این پژوهش دارای نوآوری است. با عنایت به اهمیت روایات ابن مهران در باب امامت و نبود پژوهش مستقل درباره مؤلفه‌های امامت وی، این نوشتار به این مهم می‌پردازد. به منظور تحلیل روایات امامت وی، کوشش می‌شود ارتباط میان روایات منقول از وی در باب امامت با زیست‌جهان وی شناسایی شود. درک این ارتباط شاخصه‌های امامت در روایات او را روشن می‌سازد. از این رو، پس از نگاهی به آثار و روایات ابن مهران، فضای فرهنگی و عقیدتی مرتبط با امامت در زمانه وی بررسی، و سپس مؤلفه‌ها و شاخصه‌های امامت در روایات او تحلیل و ارزیابی می‌شود.

روایت‌های اسماعیل بن مهران بر اساس متون سوم تا هفتم هجری

اسماعیل بن مهران بن محمد بن ابی‌نصر زید سکونی، از موالیان کوفه، محدث، فقیه، مفسر و عالم برجسته شیعه در قرن دوم و سوم هجری است. رجال‌شناسان شیعه وی را فردی ثقه و مورد اعتماد معرفی کرده‌اند.^۳ اسماعیل بن مهران آثاری را تألیف کرده است؛ چنان‌که طوسی درباره او آورده است: «وصف مصنفات کثیره».^۴ نجاشی از شش اثر وی نام می‌برد که عبارت‌اند از: *ثواب القرآن*، *الإهلیجة*، *صفة المؤمن و الفاجر*، *خطب أمير المؤمنين* و *النوادر*.^۵ طوسی، علاوه بر موارد پیشین،

۱. ر.ک: محمد شباسی، *گونه‌شناسی روایات فقهی اسماعیل بن مهران بن محمد بن ابی‌نصر در ابواب طهارات، صلات،*

صوم و دیات، قابل رؤیت در سایت <https://bonyadhad.ir/30177>.

۲. ر.ک: صالح شریعتی و شریعت‌جو، اسماعیل بن مهران، *دانشنامه امام رضا*، ج ۲، ص ۲۴۹ - ۲۴۴.

۳. ر.ک: نجاشی، *رجال النجاشی*، ص ۲۷ - ۲۶؛ کلینی، *الکافی*، تحقیق علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی، ج ۱، ص ۳۲۳؛

ابن شهر آشوب، *مناقب آل ابی‌طالب*، ج ۴، ص ۴۰۸؛ کشی، *رجال الکشی*، تحقیق محمد بن حسن طوسی و حسن

مصطفوی، ص ۵۸۹؛ ابن غضائری، *الرجال*، تصحیح محمدرضا حسینی، ص ۳۸؛ حلی، *رجال العلامة الحلی*، ص ۹ - ۸؛

مامقانی، *تنقیح المقال فی علم الرجال*، ج ۱۰، ص ۴۰۲ - ۴۰۱؛ آقا بزرگ تهرانی، *الذریعة الی تصانیف الشیعه*، ج ۷،

ص ۱۸۹. نیز برای اطلاعات بیشتر ر.ک: شباسی، *گونه‌شناسی روایات فقهی اسماعیل بن مهران بن محمد بن ابی‌نصر*

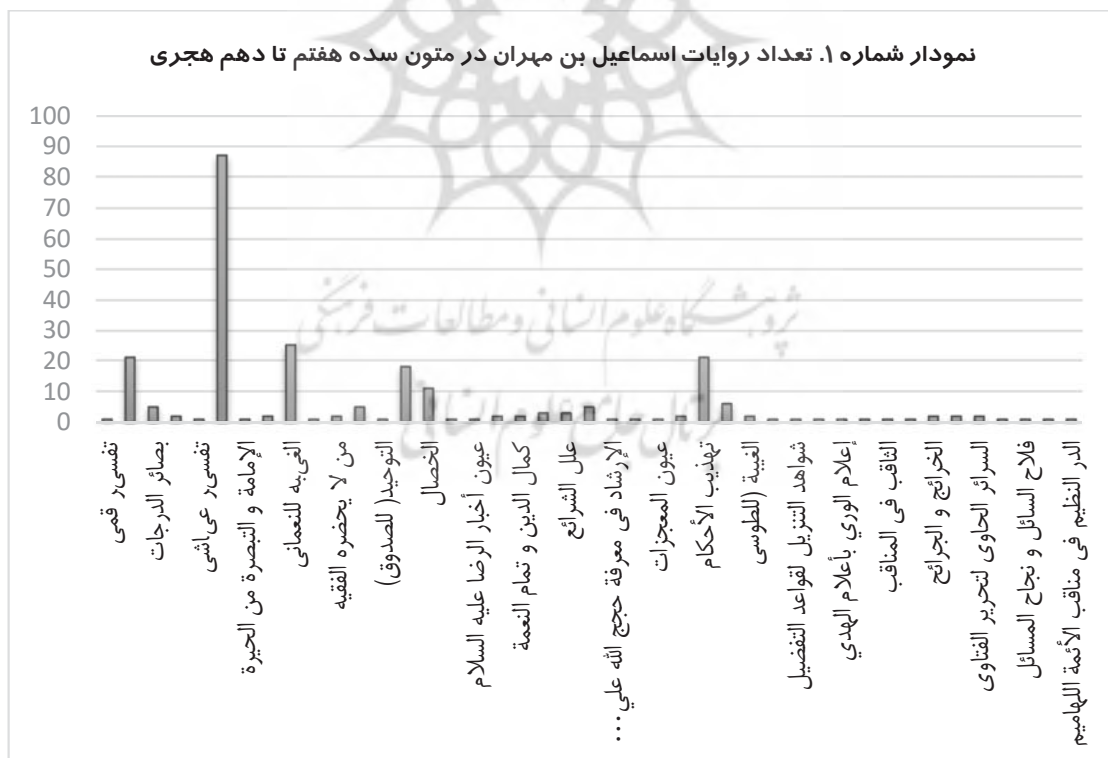
در ابواب طهارات، صلات، صوم و دیات، ص ۲۰ - ۲.

۴. طوسی، *فهرست*، تحقیق عبدالعزیز طباطبایی، ص ۲۷.

۵. نجاشی، *رجال*، ص ۲۷ - ۲۶.

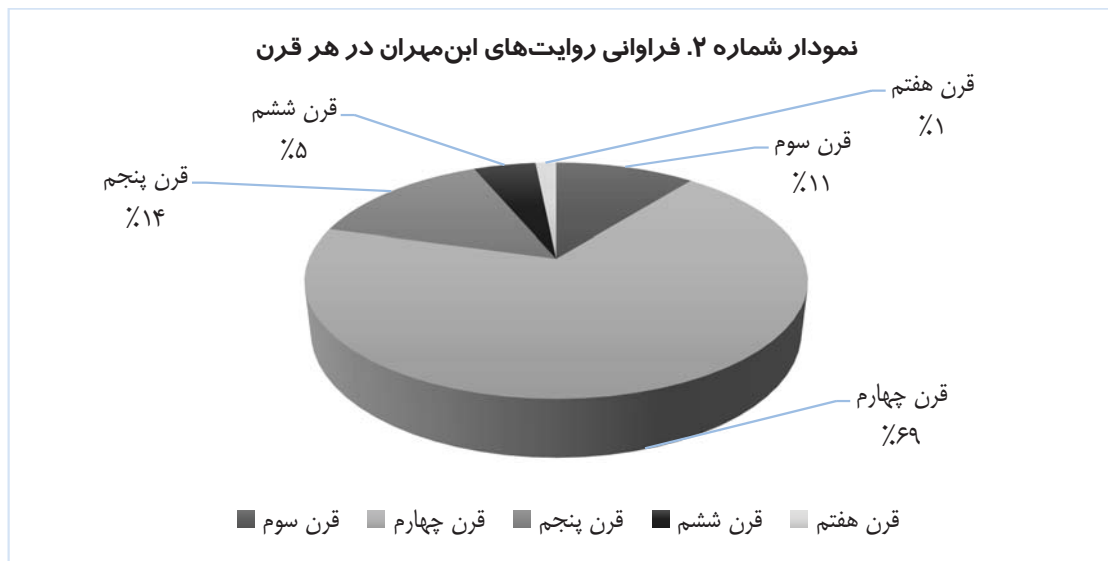
دو کتاب **العلل و الاصل** را در شمار آثار وی ذکر می‌کند.^۱ متأسفانه این آثار از دستبرد زمانه در امان نمانده و به دست ما نرسیده است. با این حال، مؤلفان بعدی بارها از این کتب در آثار خود بهره برده و بسیاری از روایت‌ها و احادیث او در آثار متأخر بر جای مانده‌اند؛ چنان‌که در متون سده سوم تا هفتم در موضوعات متنوع، روایت‌هایی از اسماعیل بن مهران ذکر شده است.

آماری که با بررسی بیش از ۲۵۰ حدیث از اسماعیل بن مهران در متون سده سوم تا هفتم هجری حاصل آمد (نمودار شماره ۱) نشان می‌دهد که بیشترین احادیث وی مربوط به قرن چهارم با ۶۹ درصد و قرن پنجم با ۱۴ درصد است. این در حالی است که احادیث منقول از ابن مهران در قرون ششم و هفتم به ۵ درصد و ۱ درصد می‌رسد (نمودار شماره ۲). در علل این امر باید گفت چون در قرون چهارم و پنجم هجری، کتب جامع شیعه نوشته می‌شود، بیشترین احادیث مربوط به این دوره است. همچنین در قرن ششم و هفتم نگارش به شیوه روایی کاهش می‌یابد و نویسندگان از ذکر کامل سلسله اسناد خودداری می‌کنند. علاوه بر آن، اوضاع نامساعد سیاسی و روی کار آمدن حکومت سنی مذهب سلجوقیان را نباید نادیده گرفت.^۲

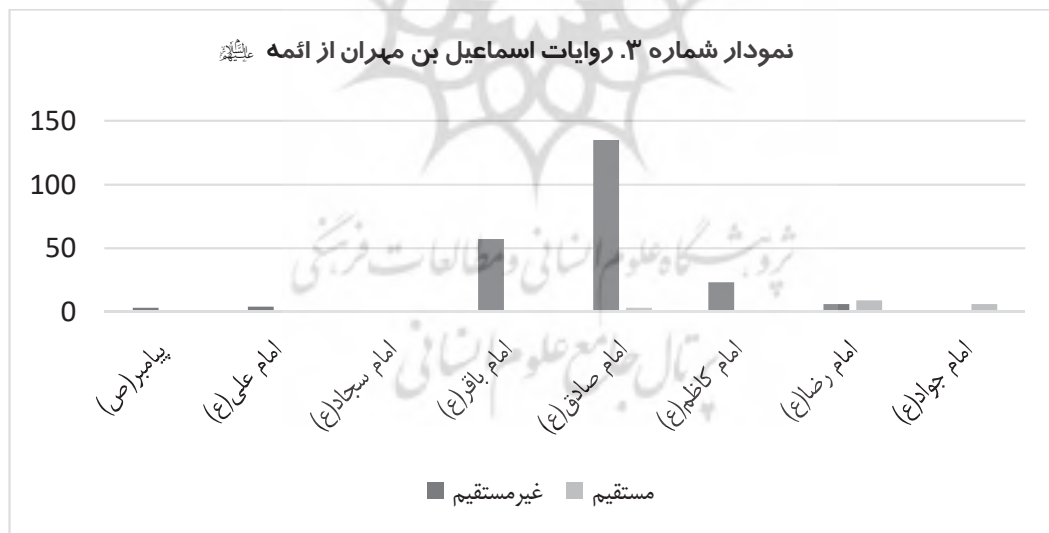

۱. طوسی، فهرست، تحقیق عبدالعزیز طباطبایی، ص ۲۸ - ۲۷.

۲. طباطبایی، تاریخ حدیث شیعه، ج ۲، ص ۱۳۹.

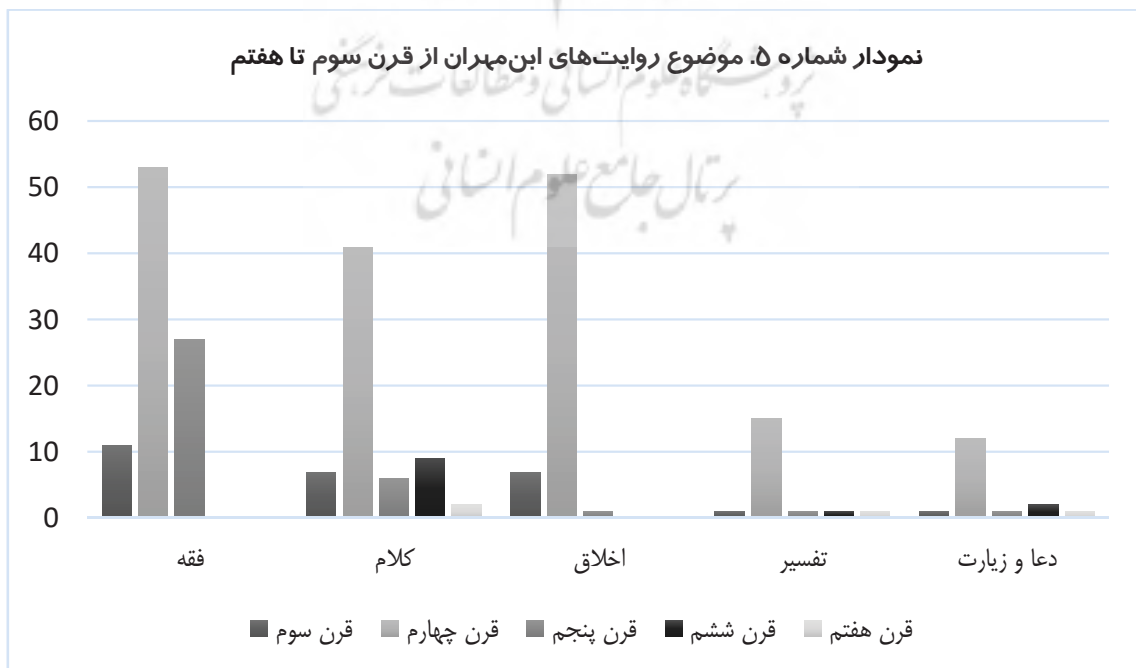
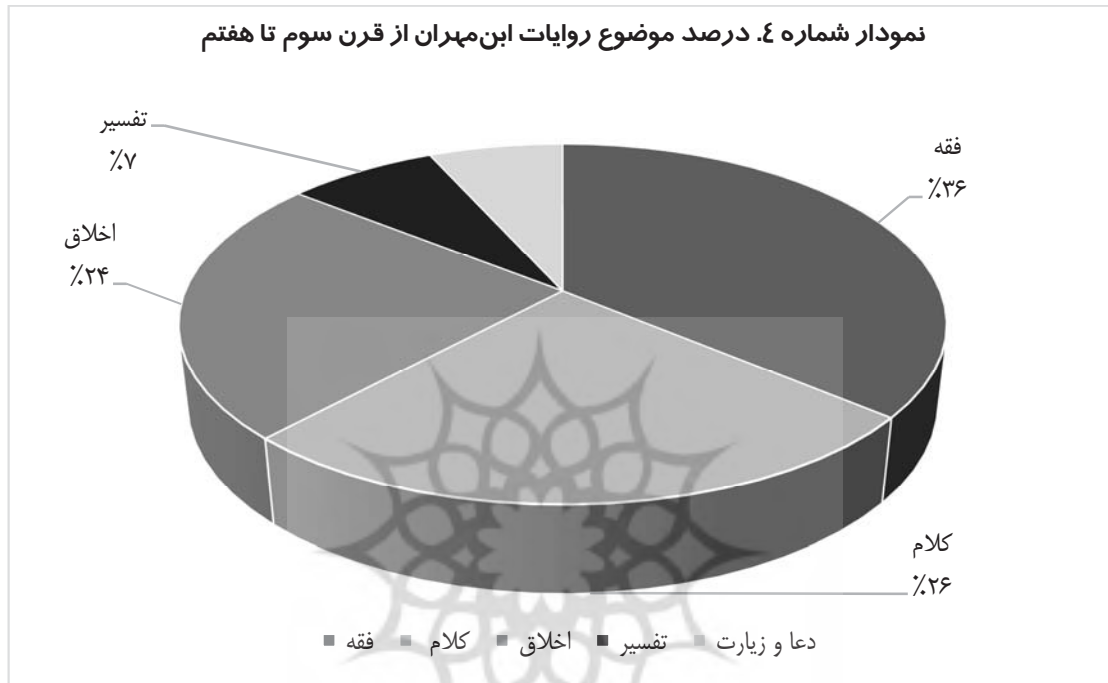

همچنین، داده‌های آماری نشان می‌دهد که بیشترین احادیث اسماعیل بن مهران به نقل از امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام است که ۷۹ درصد را دربرمی‌گیرد.^۱ در درجه بعدی، وی بیشترین احادیث را از امام رضا علیه السلام و امام جواد علیه السلام گزارش کرده که به ترتیب شش درصد و سه درصد را دربرمی‌گیرد (نمودار شماره ۳) و بیشتر این احادیث را ابن‌مهران به صورت مستقیم و بدون واسطه اقتباس کرده است.^۲

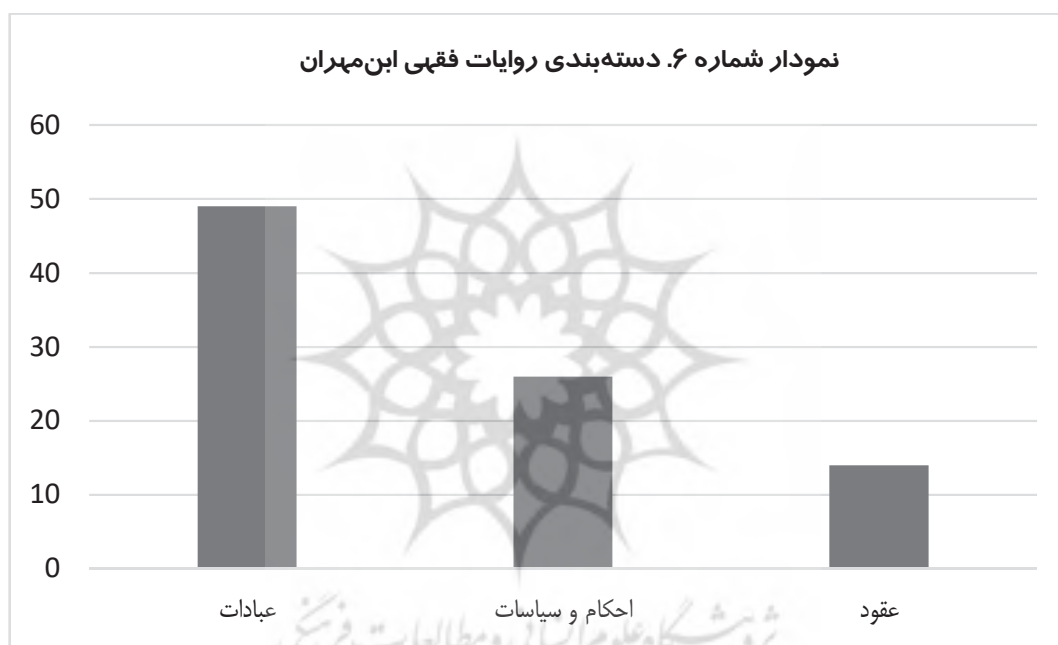

۱. برای نمونه ر.ک: شیخ صدوق، *ثواب الأعمال و عقاب الأعمال*، ص ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۷، ۱۱۷، ۱۲۴ و ۱۲۹؛ شیخ صدوق، *معانی الأخبار*، تحقیق علی‌اکبر غفاری، ص ۲۵۸ - ۲۵۷.
 ۲. کلینی، *الکافی*، تحقیق علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی، ج ۱، ص ۳۲۳ و ج ۳، ص ۲۸۱ - ۱۸۲؛ طوسی، *تهذیب الأحکام*، تحقیق حسن موسوی خراسان، ج ۱، ص ۵۵ و ج ۲، ص ۲۶۱ - ۲۶۰؛ طوسی، *الإستبصار فیما اختلف من الأخبار*، تحقیق حسن موسوی خراسان، ج ۱، ص ۲۷۰؛ شیخ مفید، *الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد*، ج ۲، ص ۲۹۸؛ طبرسی، *اعلام الوری*، ص ۳۵۶.

همچنین، بررسی این روایات نشان داد که غالب روایات ابن مهران در درجه اول فقهی و پس از آن به ترتیب کلامی، اخلاقی، تفسیری و دعا و زیارت است؛ به طوری که ۳۶ درصد از روایات وی فقهی، ۲۶ درصد کلامی، ۲۴ درصد اخلاقی و ۷ درصد تفسیری و ۷ درصد نیز در زمینه دعا و زیارت است (نمودار شماره ۴).

با نگاه به روایات اسماعیل بن مهران می‌توان به مقام فقهی وی پی برد؛ به طوری که روایات فقهی وی ۳۶ درصد از روایاتش را دربرمی‌گیرد. در فهرست آثار او، آثاری چون نوادر و اصل را می‌توان در ذیل آثار فقهی قرار داد. وی کتاب اصل را از آدم بن حسین نخاس کوفی روایت کرده است.^۱ از آنجا که مسائل فقهی به باب‌ها و بخش‌های مختلفی تقسیم می‌شود، برای بررسی بهتر روایات اسماعیل بن مهران در این پژوهش از دسته‌بندی محقق حلی بهره می‌بریم. محقق حلی ابواب فقه را در چهار بخش عبادات، عقود، ایقاعات و احکام و سیاسات^۲ دسته‌بندی کرده است. با توجه به این دسته‌بندی، می‌توان گفت بیشترین احادیث فقهی ابن مهران در باب عبادات است که ۵۵ درصد روایات فقهی وی را دربرمی‌گیرد و پس از آن احکام و سپس عقود قرار دارد (نمودار شماره ۶).

گفتنی است که شرایط اجتماعی و فرهنگی زمانه ابن مهران همچون آرای متضارب فقهی در جامعه و فعالیت‌های مکتب‌های فکری، مانند اهل حدیث، زیدیه، مرجئه، معتزله و غلات، در فراوانی احادیث فقهی وی تأثیر داشته است؛^۳ چراکه نظرهای مختلف عقیدتی و کلامی در عملکرد مردم در عرصه فقه ظاهر می‌شود. به عنوان مثال، غلات که در این زمان فعالیت بسیاری داشتند به نسخ احکام فقهی و

۱. نجاشی، رجال النجاشی، ص ۱۰۴؛ آقا بزرگ تهرانی، الذریعة إلی تصانیف الشیعه، ج ۲، ص ۱۳۵.

۲. محقق حلی، شرائع الاسلام، ترجمه ابوالقاسم بن احمد یزدی، به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه، ج ۱، ص ۱۰۸.

۳. برای اطلاعات بیشتر رک: منتظرالقائم و زینلی، «نقش امام علی بن محمد* در مهندسی فرهنگی امت اسلامی»، تاریخ اسلام، ۱۸ (۳)، ص ۲۴ - ۱۵؛ هدایت‌پناه، «مواجهه حوزه اهواز با فرقه‌های مذهبی تبیین اعتقادات شیعی در دوران ابناء الرضا (ع)»، سخن تاریخ، ۱۱ (۲)، ص ۲۴۸ - ۲۲۱.

شرایع اعتقاد داشتند که این امر موجب گسترش نوعی اباحه‌گری در جامعه شد.^۱ در چنین شرایطی، اسماعیل بن مهران، با نشر و گسترش احادیث فقهی پیشوایان معصوم، نقش برجسته‌ای در تعدیل نظرها و دیدگاه‌های افسارگسیخته فقهی و اصلاح فکری جامعه ایفا کرد.

روایات اخلاقی از دیگر موضوعات موردتوجه این راوی کوفی بوده است. طبق نظر عالمان شیعه، پس از آنکه امام علی علیه السلام علم اخلاق را بنیان نهادند، اسماعیل بن مهران نخستین کسی بوده که در این علم کتاب نوشته است.^۲ از نوشته‌های وی در علم اخلاق کتاب *صفة المؤمن و الفاجر* است که آن را از اصحاب امام صادق علیه السلام روایت کرده است.^۳ شصت روایت از احادیث ابن مهران در زمینه اخلاقی در متون سده سوم تا هفتم هجری بازتاب یافته است. در این روایات، به موضوعاتی همچون صبر، فروخوردن خشم، نیکی به والدین، اطعام مؤمنان، پرهیز از ظلم و دیگر مکارم اخلاقی اشاره شده است.^۴

همچنین، برخی روایات وی مربوط به ادعیه و زیارت است که هفده روایت از وی در این زمینه در متون روایی شیعه نقل شده است.^۵ جالب توجه است که یکی از راویان حرز امام جواد علیه السلام اسماعیل بن مهران است.^۶

از دیگر موضوعاتی که در روایات ابن مهران دیده می‌شود تفسیر است. کتاب *ثواب القرآن و فضائل القرآن* از آثار اسماعیل بن مهران است که می‌توان ذیل علم تفسیر قرار دارد. کتاب *فضائل القرآن* را از حسن بن علی بن حمزه بطائنی روایت کرده است.^۷ روایات برجای مانده از وی در متون تفسیری شیعه حاکی از جایگاه برجسته وی در علم تفسیر است. احادیث کلامی بخش دیگر از روایات ابن مهران را دربرمی‌گیرد و بعد از احادیث فقهی بیشترین احادیث وی را شامل می‌شود. آثاری چون *ملاحم، الإهلیجة و العلل* را می‌توان در شمار آثار کلامی وی به حساب آورد. مبحث امامت بیشترین احادیث کلامی وی را دربرمی‌گیرد. از این رو، مطالعه احادیث وی در آموزه امامت از زاویه‌های گوناگون حائز اهمیت است. در ادامه، پس از بررسی اوضاع فرهنگی زمانه ابن مهران، به تحلیل این احادیث پرداخته می‌شود.

۱. ر.ک: صابری، *تاریخ فرقه‌های اسلامی*، ج ۲، ص ۲۷۲؛ دلبری، «جریان‌شناسی غلو و غالبان در عصر رضوی با تأکید بر آموزه‌های امام رضا علیه السلام»، *فرهنگ رضوی*، ۳ (۱۰)، ص ۹۶ - ۷۵؛ حاجی‌زاده، «غالبان دوره امام جواد علیه السلام و نوع برخورد آن حضرت با آنان»، *تاریخ اسلام*، ۱۷ (۱)، ص ۲۳۸ - ۲۱۳.

۲. آقا بزرگ تهرانی، *الذریعة إلى تصانیف الشيعة*، ج ۱۵، ص ۴۷.
۳. همان.

۴. کلینی، *الکافی*، تحقیق علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی، ج ۲، ص ۹۱، ۱۱۰، ۱۶۱، ۳۳۱ و ...

۵. برای نمونه ر.ک: کوفی، *تفسیر فرائد الکوفی*، تحقیق محمد کاظم، ص ۳۹۹ - ۳۲۹؛ عیاشی، *تفسیر العیاشی*، تصحیح سید هاشم رسولی محلاتی، ج ۱، ص ۲۱.

۶. ابن شهر آشوب، *مناقب آل أبي طالب*، ج ۴، ص ۳۹۵ - ۳۹۴.

۷. نجاشی، *رجال النجاشی*، ص ۳۷.

بافت فرهنگی - مذهبی زمانه اسماعیل بن مهران

برای فهم معنای مستتر در روایات اسماعیل بن مهران، نخست باید زمانه وی را شناخت. گزارش‌های تاریخی نشان می‌دهد که در سده دوم و نیمه اول سده سوم هجری، درباره موضوع امامت و خلافت مسلمانان چندین جریان در جامعه اسلامی مطرح بوده است. معیار نگارنده در این پژوهش برای تفکیک جریان‌ها صرفاً از منظر تقابل و مواجهه هر یک از مؤلفه‌های امامت از منظر اسماعیل بن مهران در برابر جریان‌های مخالف بوده است. در ادامه، نمایی از دیدگاه‌ها و جریاناتی ارائه می‌شود که درباره مبحث امامت و پیشوایی در بستر فرهنگی آن دوره وجود داشت.

جریان خلافت و امامت انتخابی

از مباحث مهم اعتقادی و سیاسی که در طی سده‌های متمادی محل اختلاف و نزاع میان اندیشمندان مسلمان بوده مسئله خلافت و امامت در جامعه مسلمانان است. اکثر اهل سنت و نیز خوارج در این باره اعتقاد داشتند که امامت از طریق اجماع و شورا محقق می‌شود و نصی از جانب حضرت رسول ﷺ بر تعیین امام انجام نگرفته است. در سده دوم و سوم هجری این نظریه در میان محدثان رونق داشت.^۱ همچنین، زیدیه به امامت انتخابی باور داشتند. هرچند بر نص امامت حضرت علی علیه السلام و حسنین علیهم السلام باور داشتند، پس از آن دیگر قائل به نص امامت نبودند و هر فاطمی را که قیام به سیف می‌کرد امام می‌دانستند. در واقع، بر این باور بودند که امام مشروعیت خود را از اجماع مردم می‌گیرد. آنان «اصل شورا» را که در شعار معروف «الرضا من آل محمد» نمودار می‌شد باور داشتند،^۲ درحالی‌که امامیه به وصایت و امامت اهل بیت علیهم السلام معتقد بوده‌اند. این دو جریان امامت انتخابی و انتصابی به عنوان دو قطب مخالف ضد همدیگر فعالیت می‌کردند.

جریان تفضیل خلفا

در پی اختلافاتی که درباره امر امامت و خلافت در بین فرقه‌های مختلف اسلامی به وجود آمد، جریان دیگری درباره مسئله تفضیل و برتری سه خلیفه نخست و امام علی علیه السلام در سده‌های نخست شکل گرفت.

۱. ر.ک: ابن حجر عسقلانی، *تهذیب التهذیب*، ج ۳، ص ۳ - ۲؛ ابو عونه، *المستخرج ابی عوانه*، تحقیق ایمن بن عارف دمشقی، ج ۳، ص ۴۷۵. برای توضیحات بیشتر ر.ک: کرون، *تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام*، ترجمه مسعود جعفری، ص ۱۱۵ - ۱۱۳ و ۱۲۹ - ۱۲۷؛ ولوی، *تاریخ علم کلام و مذاهب اسلامی*، ص ۲۹۱ - ۲۸۸ و ۳۱۴ - ۳۱۳؛ صداقت ثمرحسینی، «وصایای پیامبر| درباره جانشین بلا فصل خود و نقد نظریه انکار وصایت»، پژوهش‌نامه *علوی*، ۵ (۲)، ص ۹۷ - ۷۹.

۲. ر.ک: کرون، *تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام*، ترجمه مسعود جعفری، ص ۱۸۸ - ۱۸۲؛ صابری، *تاریخ فرقه‌های اسلامی*، ج ۲، ص ۸۸ - ۸۶؛ سلطانی، «امامت از دیدگاه زیدیه»، *امامت پژوهی*، ۳ (۱۰)، ص ۲۴۶ - ۲۱۸.

استمرار این رویارویی و تقابل در سده‌های بعدی بازتاب‌های اجتماعی مختلفی به دنبال داشت. در مجموع، آنچه از عقاید مذهب اهل سنت و جماعت در سده‌های آغازین می‌توان دید اندیشه‌هایی مانند تفضیل «شیخین» است؛ چنان که اشعری به این مسئله اختلاف مسلمانان درباره تفضیل خلفا اشاره کرده و گفته است که عده‌ای پس از حضرت رسول ﷺ به ترتیب ابوبکر، عمر، علی علیه السلام و عثمان را برترین مردم می‌دانستند و بعضی دیگر نیز بر این باور بودند که امام علی علیه السلام پس از ابوبکر، عمر و عثمان افضل‌اند.^۱ برخی روایت‌ها و گزارش‌های حدیثی وجود جریان و تفکر تفضیل خلفا بر امام علی علیه السلام را در قرن دوم و سوم هجری نیز تأیید می‌کنند.^۲ در مواجهه با این جریانات و منازعات عقیدتی، ابن مهران با نشر احادیث ائمه علیهم السلام در زمینه امامت به تصحیح اعتقادات و باورهای مردم پرداخت.

جریان مهدویت

براساس گزارش‌های تاریخی از سده دوم و سوم هجری، می‌توان به وجود چندین جریان در عرصه مهدویت پی برد که همه از فرقه‌های انحرافی درون شیعی بودند. در ادامه، به شرح مختصری از این جریان‌ها می‌پردازیم:

از فرقه‌های انحرافی فعال درون شیعی در این دوره کیسانیه بودند که به مهدویت محمد بن حنفیه باور داشتند.^۳ شکل‌گیری این فرقه به سده نخست هجری مربوط است، اما شواهد تاریخی حاکی از فعالیت این فرقه تا میانه سده سوم در عراق و به‌ویژه کوفه است؛^۴

در سیر تاریخ مذاهب و فرق شیعی، زیدیه بعد از کیسانیه به عنوان فرقه‌ای مطرح شد که از همان آغاز پیدایش به مهدویت توجه نشان داد؛ چنان که گروه‌هایی از زیدیه به مهدویت نفس زکیه (۱۴۵ - ۱۰۰ ق) و محمد بن قاسم (متوفای ۲۱۹ ق) باور داشتند.^۵ همچنین، در بازه زمانی نیمه دوم قرن دوم و نیمه اول

۱. اشعری، *مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین*، تحقیق نعیم زرزور، ج ۱، ص ۳۴۱. برای دیدن اندیشه اباضیه و معتزله نخستین ر.ک: کرون، *تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام*، ترجمه مسعود جعفری، ص ۲۳۱ - ۲۳۰؛ کرون، «عثمانیه»، ترجمه مهدی فرمانیان، *طلوع*، ش ۱۳ و ۱۴، ص ۲۳۴ - ۲۲۵؛ ولوی، *تاریخ علم کلام و مذاهب اسلامی*، ص ۲۹۰، ۲۹۲، ۳۸۸ و ۳۹۷.

۲. ابن جعد، *مسند ابن الجعد*، تحقیق عامر احمد حیدر، ص ۳۱۱؛ ابن‌ابی‌شیبه، *الکتاب المصنف فی الاحادیث و الآثار*، تحقیق کمال یوسف الحوت، ج ۶، ص ۳۵۱.

۳. اشعری، *المقالات و الفرق*، ترجمه محمدجواد مشکور، ج ۱، ص ۹۱ - ۹۰؛ کرون، *تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام*، ترجمه مسعود جعفری، ص ۱۵۰ - ۱۴۴؛ ولوی، *تاریخ علم کلام و مذاهب اسلامی*، ص ۱۲۴ - ۱۰۳؛ صابری، *تاریخ فرقه‌های اسلامی*، ج ۲، ص ۴۷ - ۴۵.

۴. فرمانیان، *آشنایی با فرق تشیع*، ص ۳۸.

۵. صابری، *تاریخ فرقه‌های اسلامی*، ج ۲، ص ۷۱ - ۷۰، ۷۰ و ۸۸؛ جعفریان، *مهدیان دروغین*، ص ۶۷ و ۸۰.

قرن سوم، زیدیه در صدد ترویج و انتشار باور حسنی بودن نسب و تبار حضرت مهدی علیه السلام بود.^۱ چنان که در ادامه خواهد آمد، بخشی از احادیث اسماعیل بن مهران در جهت مقابله با همین اعتقاد زیدیه بوده است؛ پس از شهادت امام صادق علیه السلام در سال ۱۴۸ قمری، میان شیعیان در تعیین امام پس از ایشان اختلافاتی پدید آمد. پیدایش اختلاف در تعیین جانشین پیشوای ششم شیعیان سبب شکل‌گیری چندین فرقه شد. یکی از این فرقه‌ها «ناووسیه» بود که امام صادق علیه السلام را مهدی می‌دانستند و بر این باور بودند که ایشان زنده‌اند و ظهور می‌کنند.^۲ همچنین، عده‌ای از شیعیان اسماعیل، فرزند بزرگ امام صادق علیه السلام را مهدی می‌دانستند و برخی نیز محمد بن اسماعیل بن جعفر صادق را مهدی و قائم می‌دانستند و اعتقاد داشتند که وی زنده است و ظهور می‌کند؛^۳

از دیگر فرقه‌های درون شیعی فطحیه بود که پس از شهادت امام صادق علیه السلام به امامت عبدالله افطح، فرزند ایشان، باور داشت. برخی شیعیان پس از آرمودن عبدالله افطح و دیدن ناتوانی وی در پاسخ به پرسش‌هایشان و بعضی دیگر به دلیل مرگ زود هنگام وی امامت امام موسی کاظم علیه السلام را پذیرفتند،^۴ اما عده‌ای از همین گروه فطحیه اعتقاد داشتند که امامت پس از عبدالله افطح به فرزندش، محمد، منتقل شده و او مهدی و قائم است. این گروه تا اواخر قرن سوم دوام آوردند؛^۵

واقفیه از دیگر فرقه‌های انحرافی درون شیعه بود که پس از شهادت امام کاظم علیه السلام در سال ۱۸۳ قمری به مهدویت و زنده بودن ایشان باور داشت و امامت امام رضا علیه السلام را انکار کرد.^۶ در میان این نگره‌های مهدویت‌گرا، واقفیه به دلایلی چون تبلیغات گسترده آنان و پیوستن گروه بسیاری به آنان، حتی فقهای بزرگ شیعه، از اهمیت خاصی برخوردار بود. در واقع، واقفیه از خطرناک‌ترین جریان‌های فرق درون شیعی برای از بین بردن انسجام شیعه به شمار می‌آمد. می‌توان گفت چون حیات ابن مهران هم‌زمان با شکل‌گیری یا اوج‌گیری این جریان‌ها بود، وی به عنوان نخبه شیعی به دفاع از آموزه‌های ناب مکتب ائمه علیهم السلام در اندیشه مهدویت در برابر این جریان‌ها و

۱. ر.ک: واردی، «نسب‌شناسی تحلیلی امام مهدی علیه السلام از منظر فریقین»، *مشرق موعود*، ۴۵ (۱)، ۱۶۷ - ۲۰۵.

۲. ر.ک: صابری، *تاریخ فرقه‌های اسلامی*، ج ۲، ص ۳۰۲ - ۳۰۱؛ ولوی، *تاریخ علم کلام و مذاهب اسلامی*، ص ۱۷۲ - ۱۷۱.

۳. دفتری، *تاریخ و عقاید اسماعیلیه*، ص ۱۶۲؛ فرمانیان، *آشنایی با فرق تشیع*، ص ۱۱۳.

۴. ر.ک: نوبختی، *فرق الشیعه*، تصحیح سید محمدصادق بحر العلوم، ص ۷۸ - ۷۷، ۸۶ - ۸۵ و ۹۹ - ۹۸؛ صابری، *تاریخ فرقه‌های اسلامی*، ج ۲، ص ۳۰۷ - ۳۰۵.

۵. روحی، «ریشه‌کاوی فراز و فرود فطحیه در تاریخ تشیع»، *سیره پژوهی اهل بیت*، ۲ (۱)، ص ۸۷ - ۶۹.

۶. ر.ک: صابری، *تاریخ فرقه‌های اسلامی*، ج ۲، ص ۳۰۵ - ۳۰۲؛ ولوی، *تاریخ علم کلام و مذاهب اسلامی*، ص ۱۸۰ - ۱۷۹؛ صفری فروشانی، «فرقه‌های درون شیعی دوران امامت امام رضا (با تکیه بر فطحیه و واقفیه)»، پژوهش‌نامه حکمت

و فلسفه اسلامی، ۲۸، ص ۲۲ - ۳.

اندیشه‌های برساخته و انحرافی در زمانه‌اش پرداخت. به سخن دیگر، با توجه به اختلافاتی که این فرق و مذاهب درون شیعی با امامیه داشتند، بخشی از احادیث ابن‌مهران را می‌توان پاسخی بر ضد آنان به شمار آورد.

شاخصه‌های امامت در روایات اسماعیل بن مهران

روایات فراوانی که از اسماعیل بن مهران درباره آموزه امامت بر جای مانده نشان از کوشش وی برای پاسخ به جریان‌ها و منازعاتی است که پیش از این شرح آن گفته شد. این راوی امامیه، با نقل روایات ائمه علیهم‌السلام درباره امامت، به اثبات حقانیت امامت دوازده امام و تبیین جایگاه الهی ایشان پرداخته است. مؤلفه‌های امامت در روایات وی به تأکید بر نص امام، فضائل امام علی علیه‌السلام، معجزات و کرامات و علم امام، حجت الهی بودن ائمه، لزوم اطاعت از ائمه و تأکید بر غیبت امام دوازدهم علیه‌السلام تقسیم‌پذیر است. هر یک از این مؤلفه‌ها به‌روشنی نظرهای ابن‌مهران در خصوص ضعف‌ها و اشتباه‌های دیدگاه‌های فرق هم‌عصرش را بازتاب می‌دهد. در ادامه، به شرح و بررسی این شاخصه‌ها می‌پردازیم.

نص امامت

بخش قابل‌توجهی از روایت‌های اسماعیل بن مهران به نص امامت و جایگاه الهی ائمه علیهم‌السلام اختصاص دارد. وی، با استناد به آیات قرآنی و روایات ائمه علیهم‌السلام، بر تعیین هر امام توسط امام قبل از خود و منصوص بودن امامت ائمه علیهم‌السلام تأکید می‌کند. این عالم کوفی اصل امامت و رهبری را بر مبنای نص صریح از سوی خداوند و حضرت رسول صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌داند.^۱ همچنین، در تفسیر آیه «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا»^۲ منظور از امانت را وصیت و مسئله جانشینی دانسته است که هر یک از امامان باید به امام بعدی بسپارند.^۳ درواقع، اسماعیل بن مهران با کاربست آیات قرآنی درصدد بیان دیدگاه اختصاصی بودن مقام امامت به اهل‌بیت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بوده و امامت را دارای جایگاه الهی دانسته است. بازتاب و نشر چنین روایاتی را می‌توان کنش و اقدام هدفمندی از سوی ابن‌مهران در جهت نشان دادن جایگاه امامت ائمه علیهم‌السلام در قرآن و به تبع آن اثبات حقانیت تشیع امامیه دانست. از دیگر مصداق‌های امامت منصوص در دیدگاه ابن‌مهران می‌توان به یادکرد وی از تعیین امام هادی علیه‌السلام توسط امام جواد علیه‌السلام^۴ و حدیث منزلت و تقلین^۵ اشاره کرد.

۱. کلینی، *الکافی*، ج ۱، ص ۲۸۰ - ۲۷۹.

۲. نساء / ۵۸.

۳. ابن‌عقده کوفی، *فضائل أمير المؤمنين* علیه‌السلام، تحقیق عبدالرزاق محمدحسین حرزالدین، ص ۱۸۷ - ۱۸۶؛ ابن‌ابی‌زینب، *الغیبة*، تحقیق علی‌اکبر غفاری، ص ۵۱.

۴. شیخ مفید، *الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد*، ج ۲، ص ۲۹۸؛ طبرسی، *اعلام الوری*، ص ۳۵۶؛ اربلی، *کشف الغمة فی معرفة الأئمة*، تحقیق سید هاشم رسولی محلاتی، ج ۲، ص ۳۷۶.

۵. ابن‌ابی‌زینب، *الغیبة*، تحقیق علی‌اکبر غفاری، ص ۵۴.

از دلایل دیگری که اسماعیل بن مهران برای اثبات نص امامت به کار می‌برد تأکید بر انحصار جایگاه امامت به اهل بیت رسول الله ﷺ است؛ چنان که در تفسیر آیه «وجعلنا منهم ائمه یهدون بامرنا»^۱ بر این امر تصریح می‌کند که این آیه درباره فرزندان حضرت فاطمه علیها السلام نازل شده^۲ و خداوند امامت را در ذریه حضرت رسول صلی الله علیه و آله قرار داده است. همچنین، اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله را دستاویز محکم دین دانسته^۳ و از ایشان با گزاره «الأوصیاء المرصیین» یاد کرده است.^۴

از مصادیق دیگر یادکرد ابن مهران از وصیتی است که خداوند از طریق جبرئیل به حضرت رسول صلی الله علیه و آله ابلاغ فرمود. در این حدیث، ضمن تأکید بر قرابت ائمه علیهم السلام با پیامبر صلی الله علیه و آله، اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله امامان منصوب از طرف خداوند معرفی شده‌اند و بر این نکته اذعان شده که تعداد ایشان دوازده امام است و فقط ایشان شایستگی امامت دارند.^۵ اسماعیل بن مهران با ذکر روایت مذکور نشان می‌دهد که امامت موضوعی است که فقط خاص اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله است و هیچ رقیب دیگری از صحابه و غیر صحابه نمی‌تواند این خلأ را پر کند. این در حالی است که باورمندان به خلافت انتخابی، بر پایه انکار دیدگاه الهی بودن نصب امام و امامت منصوص، از باز نشر این احادیث پیامبر صلی الله علیه و آله و ارتباط وثیق میان آیات قرآن و اهل بیت علیهم السلام خودداری کرده‌اند. آنان مقام امامت را مختص خاندان حضرت رسول صلی الله علیه و آله نمی‌دانستند. می‌توان گفت این روایات ابن مهران در رویارویی و تقابل با جریان خلافت انتخابی است که اهل سنت، خوارج و برخی فرقه‌های زیدیه بدان اعتقاد داشتند. اسماعیل بن مهران با ذکر این روایات به طرد و رد غیرهای داخلی همچون اسماعیلیه، زیدیه، واقفیه و فطحیه و نیز رد باورهای اهل سنت درباره امامت و به تبع آن اثبات حقانیت شیعه امامیه می‌پردازد.

فضائل امام علی علیه السلام و نکوهش خلفا

بیان فضائل امام علی علیه السلام و افضلیت ایشان از دیگر محورهایی است که ابن مهران برای اثبات حقانیت امامت ایشان از آن استفاده می‌کند. به نظر می‌رسد نگارش کتاب *خطب امیر المؤمنین علیه السلام* به دست وی در همین راستا باشد. این نکته را باید در نظر گرفت که اسماعیل بن مهران با اثبات برحق بودن جانشینی

۱. سجده / ۲۴.

۲. کوفی، *تفسیر فوات الکوفی*، تحقیق محمد کاظم، ص ۳۲۹؛ حسکانی، *شواهد التنزیل لقواعد التفضیل*، تحقیق محمدباقر محمودی، ج ۱، ص ۵۸۳.

۳. کلینی، *الکافی*، تحقیق علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی، ج ۸، ص ۱۲۶ - ۱۲۴.

۴. ابن طاووس، *جمال الأسبوع بکمال العمل المشروع*، ص ۴۴۶.

۵. ابن‌ابی‌زینب، *الغیبه*، تحقیق علی‌اکبر غفاری، ص ۵۳ - ۵۲؛ کلینی، *الکافی*، تحقیق علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی، ج ۱، ص ۲۸۰ - ۲۷۹.

حضرت علی علیه السلام در واقع حقانیت و برحق بودن سایر امامان علیهم السلام را نیز اثبات می‌کرد و راه را برای تداوم و استمرار جانشینی در اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله هموار می‌ساخت. بنابراین، ابن مهران با بیان نصوص امامت حضرت علی علیه السلام و نیز بیان فضائل و جایگاه برتر ایشان نزد حضرت رسول صلی الله علیه و آله به اثبات حقانیت جانشینی ایشان می‌پردازد؛ چنان که اسماعیل بن مهران، با یادکرد از واقعه غدیر و تفویض امامت به حضرت علی علیه السلام، بر منصوص بودن امامت ایشان تصریح می‌کند و نشان می‌دهد که مخالفت با این مسئله به معنای نافرمانی از دستور خداوند و حضرت رسول صلی الله علیه و آله است.^۱ همچنین، با اشاره به حدیثی از پیامبر صلی الله علیه و آله که جبرئیل از امام علی علیه السلام با عنوان «نجیب الله» یاد می‌کند، جانشینی ایشان را از طرف خداوند می‌داند.^۲ ابن مهران، ضمن بیان خطبه صفین، از امام علی علیه السلام با صفاتی چون «نجات‌دهنده مردم از خواری»، «حاکم باتوفیق و سلطان مقتدر»، «دارای دانش فراوان»، «امام صالح»، «پرورنده بندگان» و «مایه آرامش بلاد» یاد می‌کند.^۳ به نظر می‌رسد که اسماعیل بن مهران با بیان این روایات به جایگاه برتر حضرت علی علیه السلام و به تبع آن برتری امامان علیهم السلام اشاره می‌کند و حقانیت امامت اهل بیت علیهم السلام و نیز تأیید الهی ایشان را به تصویر می‌کشد.

ابن مهران، با یادکرد از محروم شدن دشمنان امام علی علیه السلام از آب کوثر، از یک سو به جایگاه الهی حضرت علی علیه السلام تصریح، و از سوی دیگر به عاقبت مخالفان ایشان اشاره می‌کند.^۴ همچنین، این راوی عراقی، با استناد به حدیث پیامبر صلی الله علیه و آله که فرمودند: «قطعاً فاطمه رگی از من است. آزرده می‌سازد مرا آنچه او را آزرده می‌سازد و شادمان می‌کند مرا آنچه او را شادمان می‌کند و به یقین خداوند تبارک و تعالی خشمگین شود به واسطه خشم فاطمه و خشنود شود برای خشنودی فاطمه»،^۵ به کسانی اشاره می‌کند که بعد از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله به نوعی سبب ناخشنودی ایشان شدند. در واقع، ذکر این روایات اقدامی است از سوی ابن مهران در جهت ترویج جریان افضلیت امام علی علیه السلام و عدم شایستگی رقبای حضرت.

تأکید بر معجزات و علم امام

عنصر مهم دیگر که اسماعیل بن مهران برای نشان دادن برتری پیشوایان معصوم علیهم السلام استفاده کرده

۱. حر عاملی، *إثبات الهداة بالنصوص و المعجزات*، ج ۳، ص ۱۱۶.

۲. کلینی، *الکافی*، تحقیق علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، ج ۱، ص ۲۷۹.

۳. ر.ک: همان، ج ۸، ص ۳۶۰ - ۳۵۲.

۴. برقی، *المحاسن*، ج ۱، ص ۸۹؛ شیخ صدوق، *ثواب الأعمال و عقاب الأعمال*، ص ۲۰۹. برای دیدن نمونه‌های بیشتر ر.ک: کلینی، *الکافی*، تحقیق علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، ج ۸، ص ۱۲۶ - ۱۲۴؛ ابن ابی‌زینب، *الغیبة*، تحقیق علی اکبر غفاری، ص ۵۷ - ۵۴.

۵. شیخ صدوق، *معانی الأخبار*، تحقیق علی اکبر غفاری، ص ۳۰۳.

یادکرد از معجزات و کرامات ایشان است. ابن مهران با بیان معجزات ائمه علیهم‌السلام درصدد است تأیید الهی ائمه را نشان دهد و در نتیجه حقانیت امامت ایشان را به تصویر کشد؛ چنان که به نقل از امام رضا علیه‌السلام آورده که «امام مانند ماه است که در هر مکان دور می‌زند یا او را از هر مکانی می‌بینند.»^۱ از دیگر معجزاتی که ابن مهران از آنها یاد کرده است می‌توان به خرما دادن درخت خشک با دعای امام حسن علیه‌السلام ضمن اشاره بر استجابت دعای فرزندان انبیا^۲ و آگاهی امام صادق علیه‌السلام از پرسش مردی قبل از پرسیدن^۳ و نیز آگاهی امام جواد علیه‌السلام از زمان شهادتشان^۴ اشاره کرد.

تأکید بر «علم امام» از دیگر عناصر استفاده‌شده ابن مهران در جهت اثبات حقانیت ائمه است؛ چنان که در حدیثی به نقل از امام کاظم علیه‌السلام به علم ائمه تأکید می‌کند، که برای درکی انضمامی این حدیث به‌طور کامل بیان می‌شود. در این حدیث آمده است:

علم ما (ائمه) بر سه گونه است: علم درباره امور گذشته، علم درباره امور آینده و علم درباره اموری که حادث شود و تازه پدید آید. علم درباره گذشته علمی است که برای ما تفسیر و شرح شده، و علم به آینده آن نوشته‌ای است [که نزد ماست] و علم درباره اموری که حادث شود با خطور در دل و تأثیر کردن در گوش‌هاست و این قسم بهترین علم ماست، باینکه پس از پیغمبر ما، محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، پیغمبری نیست.^۵

همچنین، این عالم امامیه بر این امر تأکید می‌کند که خداوند ائمه را با حکمت و علم خود پرورش داده است.^۶ در نتیجه، علم ائمه علمی الهی است. می‌توان گفت تأکید ابن مهران بر این مؤلفه در مقابل جریان خلافت انتخابی است، درحالی که ابن مهران با تأکید بر معجزات و علم ائمه علیهم‌السلام قدرت ائمه را الهی دانسته و در نتیجه ایشان را شایسته مقام خلافت شمرده است.

حجت الهی بودن ائمه و نقش هدایتگری ایشان
اسماعیل بن مهران در احادیث متعددی بر ضرورت وجود امام در زمین و اینکه ائمه حجت خدا هستند

۱. صفار، *بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد علیهم‌السلام*، تحقیق محسن بن عباسعلی کوچه‌باغی، ج ۱، ص ۴۴۳.
۲. طبری آملی صغیر، *دلائل الإمامه*، ص ۸۶؛ ابن عبدالوهاب، *عیون المعجزات*، ص ۶۲؛ ابن حمزه طوسی، *الثاقب فی المناقب*، تحقیق نبیل رضا علوان، ص ۳۰۸.
۳. صفار، *بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد علیهم‌السلام*، تحقیق محسن بن عباسعلی کوچه‌باغی، ج ۱، ص ۳۳۴؛ قطب‌الدین راوندی، *الخراج و الجرائح*، تصحیح مؤسسه الإمام المهدی، ج ۲، ص ۷۵۲.
۴. کلینی، *الکافی*، تحقیق علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی، ج ۱، ص ۳۲۳؛ شیخ مفید، *الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد*، ج ۲، ص ۲۹۸؛ طبرسی، *اعلام الوری*، ص ۳۵۶.
۵. کلینی، *الکافی*، تحقیق علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی، ج ۸، ص ۱۲۶ - ۱۲۴.
۶. شیخ صدوق، *من لا یحضره الفقیه*، تحقیق علی‌اکبر غفاری، ج ۴، ص ۴۱۵ - ۴۱۳.

تأکید می‌کند. بر پایه روایات ابن‌مهران، در هر دوره و در هر زمانی وجود امام و حجت‌الهی امری ضروری است و خلقت‌الهی به‌گونه‌ای انجام یافته که وجود امام برای بقای هستی و هدایت و رهبری مردم امری لازم و اجتناب‌ناپذیر است؛ زیرا خداوند ائمه را از نور خود آفریده و با حکمت خود پرورش داده است و امامان ستارگان خداوند در زمین و علم‌ها و نشان‌های راه خداوند بر مخلوقات و خلفای خداوند بر زمین و حجت‌های خداوند بر مردم‌اند.^۱ همچنین، در جای دیگر، اسماعیل بن‌مهران بر این امر تأکید می‌کند که از زمان وفات حضرت آدم علیه السلام تاکنون، زمین بدون امام و پیشوای برحق که مردم را به سوی خداوند رهنمون شود و حجت خدا بر بندگان او باشد نبوده است و کسی که امام را ترک کند یا شناسد هلاک خواهد شد.^۲ همچنین، بر خالی نبودن زمین از امام تا روز قیامت^۳ و مؤمن نبودن مسلمانان در صورت شناختن امام زمان خود^۴ تصریح می‌کند.

همچنین، ابن‌مهران به نقش هدایتی ائمه تأکید می‌کند.^۵ در این روایات، ابن‌مهران به نقش محوری امام در راهنمایی و هدایت مردم تأکید کرده است. به نظر می‌رسد این احادیث هم در برابر طرفداران خلافت انتخابی همچون اهل سنت و خوارج نقل شده و هم در مقابل جریان مهدویت و فرق انحرافی درون شیعی است که امام دوره خود را شناختند.

لزوم اطاعت از ائمه علیهم السلام

از دیگر محورهای امامت در روایات ابن‌مهران وجوب اطاعت از پیشوایان معصوم علیهم السلام است. وی، با ذکر احادیث ائمه علیهم السلام، بارها لزوم اطاعت از ائمه علیهم السلام را به مخاطبان یادآوری کرده و اطاعت مردم از ائمه را باعث نظم جامعه و جلوگیری از تفرقه و تشتت دانسته است.^۶ همچنین، با استناد به آیات ۶۳ سوره نور و ۷۷ سوره توبه به انحراف مسلمانان پس از رحلت حضرت رسول صلی الله علیه و آله و عدم اطاعت آنان از جانشینی که خداوند تعیین کرده بود^۷ اشاره کرده است. این روایات در پاسخ به طرفداران جریان خلافت انتخابی نقل شده است.

۱. همان.

۲. برقی، *المحاسن*، ج ۱، ص ۹۲.

۳. ابن‌ابی‌زینب، *الغیبة*، تحقیق علی‌اکبر غفاری، ص ۵۴.

۴. شیخ صدوق، *کمال‌الدین و تمام‌النعمه*، تحقیق علی‌اکبر غفاری، ج ۲، ص ۴۱۰؛ ابن‌بابویه قمی، *الإمامة و التبصرة من الحیره*، ص ۹۰.

۵. ابن‌ابی‌زینب، *الغیبة*، تحقیق علی‌اکبر غفاری، ص ۱۲۹ - ۱۲۸.

۶. شیخ صدوق، *علل الشرائع*، ج ۱، ص ۲۴۸.

۷. ابن‌ابی‌زینب، *الغیبة*، تحقیق علی‌اکبر غفاری، ص ۵۷ - ۵۴.

ابن مهران به این موضوع تأکید کرده که چون خداوند از کرامات خویش به ائمه عطا فرموده و خلافت الهی بر همه مردم را فقط به ایشان داده، اطاعت از آنان اطاعت از خداوند است. وی با استناد به آیات «أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ»^۱ و «مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ»^۲ بر لزوم اطاعت از ائمه تأکید می‌کند.^۳ در این روایات، بر پیوند و ارتباط عمیق میان آیات قرآن و وجوب اطاعت از ائمه تصریح شده و این نشانگر اهمیت وجوب اطاعت از امامان در دیدگاه ابن مهران است. بازتاب این روایات را می‌توان کنش هدفمندی از سوی ابن مهران برای تقویت جایگاه امامت و وصایت ائمه در قرآن و اثبات حقانیت اهل بیت دانست.

این راوی عراقی بر این امر تصریح می‌کند که چون تعیین امام به دستور الهی است و نه به اختیار دیگران، اطاعت و نافرمانی در مقابل امام برابر با اطاعت و نافرمانی در مقابل خداوند است و همچنین سرپیچی‌کنندگان از دستورهای ائمه علیهم‌السلام در زمره ستمکاران قرار می‌گیرند.^۴ در واقع، ابن مهران، با انتقال این روایات، به طرد و نفی مشروعیت خلفای عباسی عصر خود اقدام می‌کند. همچنین، این احادیث واکنشی است در برابر جریان‌های انحرافی مهدویت که به امامت امام زمان خود پشت کردند.

تأکید بر غیبت امام دوازدهم و ویژگی‌های ظهور ایشان

بخشی از احادیث اسماعیل بن مهران اختصاص به معرفی حضرت مهدی علیه‌السلام، ترسیم جامعه هنگام ظهور، تبیین علائم و نشانه‌های ظهور حضرت مهدی علیه‌السلام و حوادث پس از ظهور دارد. نوشتن کتابی خاص با عنوان *ملاحم* نشان‌دهنده وجود بحران در این زمان است. باید توجه داشت که جامعه شیعی و شیعیان به اطلاع و آگاهی از چنین موضوعاتی نیاز داشته‌اند؛ چون از همان دوره حضرت رسول صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و دیگر ائمه علیهم‌السلام امر مهدویت در بستر فکری جامعه اسلامی مطرح شد، اما به تدریج فرق و مذاهب انحرافی شیعه آن را مصادره کردند و تعدادی از آنان مهدی را از رهبران خود دانستند.^۵ چنین اختلافات و شکاف‌هایی سبب شد به تدریج جامعه مسلمانان با نوعی سرگردانی و تحیر در شناخت موعود و منجی روبه‌رو شود. این سرگردانی و تحیر در عصر ابن مهران به اوج خود رسید. از این رو، نخبگان جامعه شیعی، از جمله اسماعیل بن مهران، برای رفع ابهام و شبهه جامعه شیعی و نیز آگاهی‌بخشی به شیعیان، به بازنشر و ترویج

۱. نساء / ۵۹.

۲. نساء / ۸۰.

۳. ابن‌ابی‌زینب، *الغیبه*، تحقیق علی‌اکبر غفاری، ص ۵۷ - ۵۴.

۴. همان.

۵. ر.ک: بخش جریان مهدویت مقاله حاضر.

احادیثی از پیشوایان معصوم علیهم‌السلام اهتمام ورزیدند تا جامعه شیعی را از این سرگردانی نجات دهند و آموزه‌ها و تعالیم صحیح مکتب امامیه در جامعه نفوذ کند.

اسماعیل بن مهران، به دلیل نیاز جامعه شیعی به اطلاع و آگاهی از دیدگاه مکتب ائمه علیهم‌السلام، به مهدویت و حوادث دوران ظهور و پس از آن به نشر و ترویج احادیث ائمه علیهم‌السلام پرداخت؛ چنان که بخشی از گزاره‌های منقول از ابن مهران به معرفی دوازده امام اختصاص دارد.^۱ در واقع، وی با بیان حصر امامت در عدد دوازده، علاوه بر تبیین مهدویت امام دوازدهم شیعیان امامیه، به رد و نفی دیگر انگاره‌های برساخته فریق انحرافی شیعه می‌پردازد. بخش دیگر از گزاره‌های حدیثی ابن مهران به بیان نشانه‌های عصر ظهور امام مهدی علیه‌السلام و حوادث پس از ظهور می‌پردازد و با ذکر این احادیث عقاید مهدویت کیسانیه، ناووسیه و واقفیه و فطحیه را ابطال می‌کند.^۲

بخشی از گزاره‌های حدیثی ابن مهران به ذکر ارشادات و راهنمایی‌های امام صادق علیه‌السلام به شیعیان در دوران دشوار غیبت و سرگردانی شیعیان اختصاص دارد. در این روایات، توصیه به بردباری و صبر و نیز انتظار شده است.^۳ همچنین، اسماعیل بن مهران شرط پذیرش و قبولی اعمال را بعد از اقرار به وحدانیت خداوند و نبوت حضرت رسول صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، پذیرش ولایت ائمه علیهم‌السلام و بیزاری از دشمنان اهل بیت و انتظار فرج قائم علیه‌السلام دانسته است.^۴ به نظر می‌رسد این بخش از گزاره‌های حدیثی ابن مهران بیشتر ناظر به نیاز شیعیان در دوران غیبت و همچنین نشان از دوراندیشی مکتب امامیه درباره نسل‌های آینده شیعیان است. ابن مهران، با استناد به آیات قرآنی، به اثبات غیبت امام زمان علیه‌السلام می‌پردازد؛ چنان که اسماعیل بن مهران با استناد به احادیث امام صادق علیه‌السلام بر این امر تصریح می‌کند که آیه ۵۵ سوره نور^۵ و آیه ۱۲۸ سوره بقره^۶ درباره قائم و یاران ایشان نازل شده است. با توجه به اینکه بیشترین احادیثی که اسماعیل بن مهران درباره امامت آورده مربوط به حضرت مهدی علیه‌السلام و نشانه ظهور و حوادث قبل و پس از آن است

۱. ابن‌ابی‌زینب، *الغیبه*، تحقیق علی‌اکبر غفاری، ص ۵۳ - ۵۲؛ کلینی، *الکافی*، تحقیق علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی، ج ۱، ص ۲۸۰ - ۲۷۹.

۲. ابن‌ابی‌زینب، *الغیبه*، تحقیق علی‌اکبر غفاری، ص ۲۳۴ - ۲۵۷ - ۲۵۳، ۲۶۴، ۲۶۹، ۳۱۵ - ۳۱۴ و ۳۱۷؛ کلینی، *الکافی*، تحقیق علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی، ج ۸، ص ۱۲۶ - ۱۲۴؛ طوسی، *الغیبه*، تحقیق عبدالله تهرانی و علی‌احمد ناصح، ص ۴۵۰ و ۴۵۶.

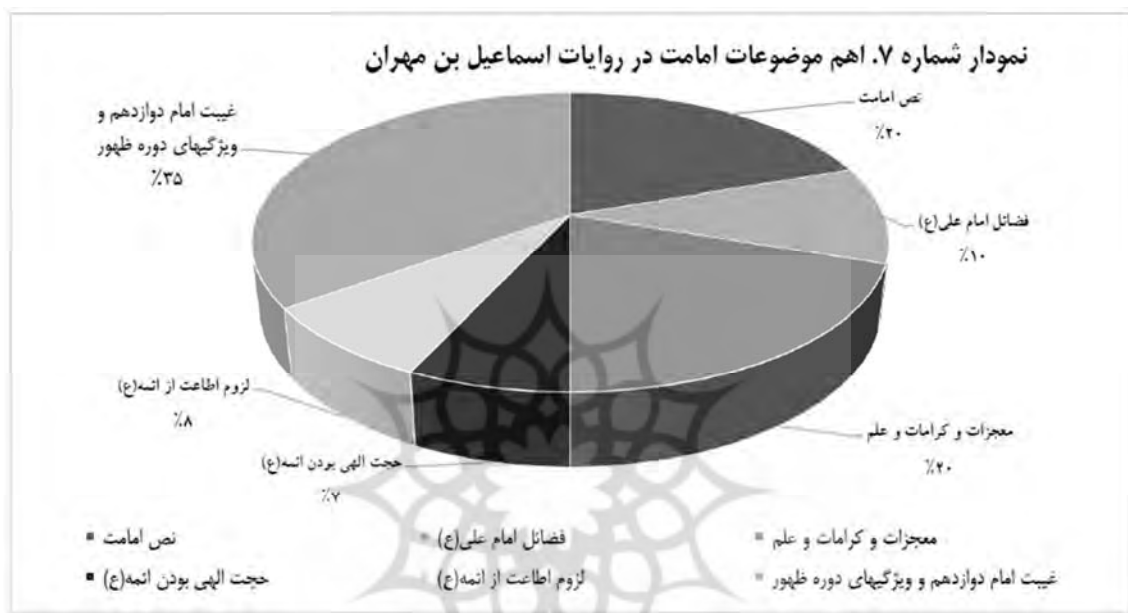
۳. ابن‌ابی‌زینب، *الغیبه*، تحقیق علی‌اکبر غفاری، ص ۳۱۷؛ شیخ صدوق، *کمال‌الدین و تمام‌النعمة*، تحقیق علی‌اکبر غفاری، ج ۱، ص ۲۸۷ - ۲۸۶.

۴. ابن‌عقده کوفی، *فضائل‌امیرالمؤمنین علیه‌السلام*، تحقیق عبدالرزاق محمدحسین حرزالدین، ص ۱۴۷.

۵. ابن‌ابی‌زینب، *الغیبه*، تحقیق علی‌اکبر غفاری، ص ۲۴۰.

۶. همان، ص ۲۴۱.

(نمودار شماره ۷)، به نظر می‌رسد در این دوره فعالیت مهدویت‌گراها و فرق انحرافی شیعه در جامعه شدید بوده است. به همین دلیل، بیشترین حجم احادیث امامت وی به این مبحث اختصاص دارد. درواقع، ابن مهران، با بیان این احادیث، به مقابله با پنداره‌های مهدویت زمانه‌اش پرداخته است. این پنداره‌های مهدویت تبیین نابجا و نادرستی از مهدویت می‌کردند و به نشر احادیث کاذب و جعلی در تأیید ادعاهای خویش می‌پرداختند.

نتیجه

بررسی روایات اسماعیل بن مهران نشان می‌دهد که این راوی امامیه به‌خوبی جریان‌های رایج زمانه‌اش را رصد کرده و در رویارویی با آنها به بازتاب و انعکاس احادیث پیشوایان معصوم علیهم‌السلام پرداخته است؛ چنان‌که این روایات درباره چند جریان سامان یافته که نشان از اهتمام اسماعیل بن مهران در رفع شبهات و پاسخ به چالش‌ها و منازعات فکری معاصرش بوده است.

اسماعیل بن مهران، با اثبات نص امامت ائمه و بیان نام دوازده امام علیهم‌السلام و بیان معجزات و کرامات و علم ائمه، به جریان خلافت و امامت انتخابی پاسخ داده است. از دیگر جریان‌ها مبحث تفضیل خلفای سه‌گانه بود که ابن مهران در مواجهه با این جبهه، با گزارش و روایت مناقب و فضائل امام علی علیه‌السلام و روایات تنقیص خلفا، انگاره برتری سه خلیفه نخست را رد و باطل کرده است. از جریان‌های دیگر جریان مهدویت بود که ابن مهران با تأکید بر نص، لزوم اطاعت از امام و غیبت امام دوازدهم و حوادث پیش از

ظهور و پس از ظهور به این انگاره‌های انحرافی مهدویت پاسخ داده است. این راوی امامیه، در تقابل با بحران‌ها و چالش‌های زمانه‌اش، به اثبات حقانیت امامت دوازده امام با تأکید بر مؤلفه‌های نص امام، فضائل امام علی علیه السلام، معجزات و کرامات امام، حجت الهی بودن ائمه، لزوم اطاعت از ائمه و غیبت امام دوازدهم علیه السلام پرداخته است. می‌توان گفت که اصلی‌ترین مؤلفه امامت در روایات ابن‌مهران اثبات حقانیت امامت دوازده امام در جهت اصلاح تنوع و چرخش‌های اعتقادات جامعه دوران خود بوده است.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.

- آقا بزرگ تهرانی، محمد محسن (۱۴۰۳ ق). *الذریعة إلى تصانیف الشیعه*. بیروت: دار الأضواء.
- ابن‌ابی‌زینب، محمد بن ابراهیم (۱۳۹۷ ق). *الغیبة*. تحقیق علی‌اکبر غفاری. تهران: نشر صدوق.
- ابن‌ابی‌شبیبه، عبدالله بن محمد (۱۴۰۹ ق). *الکتاب المصنف فی الاحادیث و الآثار*. تحقیق کمال یوسف الحوت. ریاض: مکتبة الرشد.
- ابن‌بابویه قمی (شیخ صدوق)، محمد بن علی (۱۳۸۵). *علل الشرائع*. قم: کتاب‌فروشی داوری.
- ابن‌بابویه قمی (شیخ صدوق)، محمد بن علی (۱۳۹۵ ق). *کمال‌الدین و تمام‌النعمة*. تحقیق علی‌اکبر غفاری. قم: دار الکتب الاسلامیه.
- ابن‌بابویه قمی (شیخ صدوق)، محمد بن علی (۱۴۰۳ ق). *معانی الأخبار*. تحقیق علی‌اکبر غفاری. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ابن‌بابویه قمی (شیخ صدوق)، محمد بن علی (۱۴۰۶ ق). *ثواب الأعمال و عقاب الأعمال*. قم: دار الشریف الرضی.
- ابن‌بابویه قمی (شیخ صدوق)، محمد بن علی (۱۴۱۳ ق). *من لا یحضره الفقیه*. تحقیق علی‌اکبر غفاری. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ابن‌بابویه قمی، علی بن حسین بن موسی (۱۴۰۴ ق). *الإمامة و التبصرة من الحیره*. قم: مدرسة الإمام المهدي علیه السلام.
- ابن‌جعده، علی (۱۴۱۰ ق). *مسند ابن‌جعده*. تحقیق عامر احمد حیدر. بیروت: مؤسسه نادر.
- ابن‌حجر عسقلانی، احمد بن علی (۱۳۲۶ ق). *تهذیب‌التهذیب*. هند: مطبعة دائرة المعارف النظامیه.
- ابن‌حمزه طوسی، محمد بن علی (۱۴۱۹ ق). *الانساب فی المناقب*. تحقیق نبیل رضا علوان. قم: انصاریان.

شخصه‌های امامت در روایات اسماعیل بن مهران؛ مواجهه وی با چالش‌ها و منازعات عقیدتی □ ۱۳۷

- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۷۹ ق). *مناقب آل ابی طالب*. قم: علامه.
- ابن طاووس، علی بن موسی (۱۳۳۰ ق). *جمال الأسبوع بكمال العمل المشروع*. قم: دار الرضی.
- ابن عبدالوهاب، حسین (بی تا). *عیون المعجزات*. قم: مکتبه الداوری.
- ابن عقده کوفی، احمد بن محمد (۱۴۲۴ ق). *فضائل أمير المؤمنين* علیه السلام. تحقیق عبدالرزاق محمدحسین حرزالدین. قم: دلیل ما.
- ابو عونه، یعقوب بن اسحاق (۱۴۱۹ ق). *المستخرج ابی عوانه*. تحقیق ایمن بن عارف الدمشقی. بیروت: دار المعرفه.
- اربلی، علی بن عیسی (۱۳۸۱ ق). *كشف الغمة فی معرفة الأئمة*. تحقیق سید هاشم رسولی محلاتی. تبریز: بنی هاشمی.
- اشعری، سعد بن عبدالله (۱۳۷۱). *المقالات و الفرق*. ترجمه محمدجواد مشکور. تهران: عطایی.
- اشعری، علی بن اسماعیل (۱۴۲۶ ق). *مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین*. تحقیق نعیم زررور. لبنان: مکتبه العصریه.
- برقی، احمد بن محمد (۱۳۷۱ ق). *المحاسن*. قم: دار الکتاب.
- جعفریان، رسول (۱۳۹۱). *مهیدیان دروغین*. تهران: نشر علم.
- حاجی زاده، یدالله (۱۳۹۵). *غالیان دوره امام جواد* علیه السلام و نوع برخورد آن حضرت با آنان. *تاریخ اسلام*. ۱۷ (۱). ۲۳۸ - ۲۱۳.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۲۵ ق). *إثبات الهداة بالنصوص و المعجزات*. بیروت: اعلمی.
- حسکانی، عبیدالله بن عبدالله (۱۴۱۱ ق). *شواهد التنزیل لقواعد التفضیل*. تحقیق محمدباقر محمودی. تهران: التابعة لوزارة الثقافة والإرشاد الإسلامی.
- حلّی، حسن بن یوسف بن مطهر (۱۴۱۱ ق). *رجال العلامة الحلی*. تحقیق محمدصادق بحرالعلوم. نجف: دار الذخائر.
- دفتری، فرهاد (۱۳۸۶). *تاریخ و عقاید اسماعیلیه*. تهران: نشر فروزان.
- دلبری، شهربانو (۱۳۹۴). *جریان‌شناسی غلو و غالیان در عصر رضوی با تأکید بر آموزه‌های امام رضا* علیه السلام. *فرهنگ رضوی*. ۳ (۱۰). ۹۶ - ۷۵.
- روحی، علیرضا (۱۳۹۵). *ریشه‌کاوی فراز و فرود فطحیه در تاریخ تشیع*. *سیره پژوهی اهل بیت*. ۲ (۱). ۸۷ - ۶۹.

- سلطانی، مصطفی (۱۳۹۲). امامت از دیدگاه زیدیه. *امامت پژوهی*. ۳ (۱۰). ۲۴۶ - ۲۱۹.
- شیاسی، محمد، گونه‌شناسی روایات فقهی اسماعیل بن مهران بن محمد بن ابی نصر در ابواب طهارات، صلات، صوم و دیات، قابل رؤیت در سایت: <https://bonyadhad.ir/30177>
- صابری، حسین (۱۳۸۳). *تاریخ فرقه‌های اسلامی*. تهران: سمت.
- صالح شریعتی. طاهره سادات و منیره شریعت جو (۱۳۹۴). اسماعیل بن مهران. *دانشنامه امام رضا*. قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی.
- صداقت ثمرحسینی، کامیار (۱۳۹۳). وصایای پیامبر ﷺ درباره جانشین بلافصل خود و نقد نظریه انکار وصایت. پژوهش‌نامه *علوی*. ۵ (۲). ۹۷ - ۷۹.
- صفار. محمد بن حسن (۱۴۰۴ ق). *بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد*. تحقیق محسن بن عباسعلی کوجه‌باغی. قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
- صفری فروشانی. نعمت‌الله (۱۳۸۸). فرقه‌های درون‌شیعی دوران امامت امام رضا (با تکیه بر فطیحه و واقفیه). پژوهش‌نامه *حکمت و فلسفه اسلامی*. ش ۲۸. ۲۲ - ۳.
- طباطبایی. سید محمد کاظم (۱۳۸۹). *تاریخ حدیث شیعه*. تهران: سمت.
- طبری آملی صغیر. محمد بن جریر بن رستم (۱۴۱۳ ق). *دلایل الإمامه*. قم: بعثت.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۷۳). *رجال الطوسی*. تصحیح جواد قیومی اصفهانی. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۹۰). *الإستبصار فیما اختلف من الأخبار*. تحقیق حسن موسوی خراسان. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ ق). *تهذیب الأحکام*. تحقیق حسن موسوی خراسان. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۱ ق). *الغیبة*. تحقیق عبادالله تهرانی و علی احمد ناصح. قم: دار المعارف الاسلامیه.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۲۰ ق). *فهرست کتب الشیعة و أصولهم و أسماء المصنّفین و أصحاب الأصول*. تحقیق عبدالعزیز طباطبایی. قم: مکتبه المحقق الطباطبائی.
- عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰ ق). *تفسیر العیاشی*. تصحیح سید هاشم رسولی محلاتی. تهران: المطبعة العلمیه.

شخصه‌های امامت در روایات اسماعیل بن مهران؛ مواجهه وی با چالش‌ها و منازعات عقیدتی □ ۱۳۹

- غضائری، احمد بن حسین (۱۳۶۴). *الرجال*. تصحیح محمدرضا حسینی. قم: دار الحدیث.
- فرمانیان، مهدی (۱۳۸۷). *آشنایی با فرق تشیع*. قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.
- قطب‌الدین راوندی. سعید بن هبة الله (۱۴۰۹ ق). *الخراج و الجرائح*. تصحیح مؤسسة الإمام المهدي عليه السلام. قم: مؤسسه امام مهدی عليه السلام.
- کرون، پاتریشیا (۱۳۸۴). عثمانیه. ترجمه مهدی فرمانیان. *طلوع*. ۱۳ (۲). ۲۳۴ - ۲۲۵.
- کرون، پاتریشیا (۱۳۸۹). *تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام*. ترجمه مسعود جعفری. تهران: سخن.
- کشی، محمد بن عمر (۱۴۰۹ ق). *رجال الکشی (اختیار معرفة الرجال)*. تحقیق محمد بن حسن طوسی و حسن مصطفوی. مشهد. دانشگاه مشهد.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق). *الکافی*. تحقیق علی اکبر غفاری و محمد آخوندی. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- کوفی، فرات بن ابراهیم (۱۴۱۰ ق). *تفسیر فوات الکوفی*. تحقیق محمد کاظم. تهران: مؤسسة الطبع والنشر فی وزارة الإرشاد الإسلامی.
- مامقانی، عبدالله (۱۴۳۱ ق). *تنقیح المقال فی علم الرجال*. تحقیق محی‌الدین مامقانی و محمدرضا مامقانی. قم: مؤسسه آل‌البت عليه السلام لإحياء التراث.
- محقق حلّی، جعفر بن حسن (بی تا). *شوائع الاسلام*. ترجمه ابوالقاسم بن احمد یزدی. به کوشش محمد تقی دانش‌پژوه. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ ق)، *الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد*. تحقیق مؤسسه آل‌البت عليه السلام. قم: کنگره شیخ مفید.
- منتظرالقائم. اصغر و بهمن زینلی (۱۳۹۶). نقش امام علی بن محمد عليه السلام در مهندسی فرهنگی امت اسلامی. *تاریخ اسلام*. ۱۸ (۳). ۳۸ - ۷.
- نجاشی، احمد بن علی (۱۳۶۵). *رجال النجاشی*. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- نوبختی، ابو محمد حسن بن موسی (۱۳۵۵ ق). *فرق الشیعه*. تصحیح سید محمدصادق بحرالعلوم. نجف: المكتبة المرتضویه.
- واردی، سید تقی (۱۳۹۷)، *نسب‌شناسی تحلیلی امام مهدی عليه السلام از منظر فریقین*. *مشرق موعود*. ۱۲ (۱). ۱۶۷ - ۲۰۵.

- ولوی، علی محمد (۱۴۰۰). *تاریخ علم کلام و مذاهب اسلامی*. تهران: بعثت.
- هدایت پناه. محمدرضا (۱۳۹۶). مواجهه حوزه اهواز با فرقه‌های مذهبی تبیین اعتقادات شیعی در دوران ابن‌الرضا علیه السلام. *سخن تاریخ*. ۱۱ (۴). ۲۴۸ - ۲۲۱.

